

Zachwianie hierarchii wartości w antropocenie i jego przejawy w życiu młodzieży. Aspekty psychologiczne i pedagogiczne

Disruption of the hierarchy of values in the anthropocene and its manifestations in the lives of young people. Psychological and pedagogical aspects

DOI 10.25951/14277

Wprowadzenie. Zarys problematyki

Uczeni są zdania, że w epoce antropocenu następuje destabilizacja systemów planetarnych, która stawia pod znakiem zapytania znaną nam przyszłość. Następuje zerwanie ze stabilnym światem, pogodą, porami roku, przewidywalnością stref klimatycznych (Bińczyk 2018, s. 160). Szczególna uwaga skierowana jest na ochronę przyrody, ale równie istotne staje się „zaopiekowanie się” / ratowanie człowieka (Hamilton 2015), jego znaczenia i jego człowieczeństwa.

W coraz bardziej niestabilnym świecie zachwianiu ulega miejsce człowieka i jego ludzka kondycja. Odpowiedzialna za to, jak trafnie diagnozuje Radosław Markowski, jest „(niepohamowana) Nowoczesność oraz dominujący typ Kapitalizmu, ze swą bezkrytyczną (wręcz teleologiczną) obsesją na temat zysku, produkowania, specyficznej ideologii konsumeryzmu i innowacyjności (za wszelką cenę)” (Markowski 2022).

Należy również zauważyć wpływ potężnej ekspansji ponowoczesności jako najwyższej w dziejach technologicznej modernizacji w każdej dziedzinie życia. Swoisty przymus technologiczny z jednej strony oddala człowieka od natury i jej praw, z drugiej zaś pozbawia człowieka oparcia w kulturze, jaką stworzyli i płynących zeń wartości ludzkich. Ponowoczesna modernizacja pozostawia ponadto całe obszary skutków ubocznych: nierówności na różnym podłożu, biedę, wykluczenia na różnym tle, a zwłaszcza w obszarze edukacji.

Ponowoczesność to niepewność, zakwestionowanie tradycji, moralności (postmodernizm), pozbawienie poczucia bezpieczeństwa ontologicznego, epoka wątpienia w prawdę, wiedzę, autorytet, władzę. To czas

kwestionowania wszystkiego i wszystkich z pomocą portali społecznościowych i innych technik manipulacji cyfrowej (Dróżka 2021).

W technicznym, sztucznym środowisku życia do głosu dochodzą wartości „nie – ludzkie”, wygenerowane przez ekspansję sztucznej inteligencji, robotyki i zmiany związane z czwartą rewolucją przemysłową. Zmiany te o niespotykanym dotąd rozmiarze, tempie i zakresie zachodzą we wszystkich branżach. Ta kolejna rewolucja w dziejach ma się tym razem dokonać w naszych umysłach, a w jej wyniku człowiek ma uzyskać technologicznie i biologicznie, a zatem sztucznie poszerzoną świadomość, zorientowaną na interesy świata cyfrowego (Schwab 2018). Zauważalne jest przesunięcie wartości – wolność, godność, podmiotowość, transcendencia, dobroć jako wartości ludzkiego życia ustępują miejsca wartościom materialno-technicznym, będących polem bezwzględnej ekonomii neoliberalnej (konsumpcjonizm), inżynierii społecznej (manipulacje) i genetycznej (człowiek doskonały).

Margaret S. Archer dowodzi, że zagrożona jest nie tylko planeta, natura, życie, istnienie. Szczególnie zagrożony jest człowiek w swej istocie, godności, podmiotowości, sprawczości, jednym słowem w swym człowieczeństwie i kulturze, wypieranych przez wszechogarniające algorytmy. Nasilają się procesy dehumanizacji, których widocznym przejawem jest tendencja do redukcji problematyki człowieka do wymiarów bardziej biologiczno-materialistycznych, techniczno-sprawnościowych czy ekonomiczno-konsumpcyjnych (Archer 2013). Troskę o wymiary życia człowieka we współczesnym świecie autorka wyraża w słowach: „dziś naszym zadaniem jest odzyskanie człowieczeństwa, które bez wątplenia znajduje się w niebezpieczeństwie” (Archer 2013, s. 5).

Priorytetowego zatem znaczenia we współczesnych realiach nabiera zaświadczenie człowieczeństwa przez ludzi (Ostrowska 2021). Jest to zarazem wyzwanie wykraczające w przyszłość i stanowiące pilny problem dla nauk społecznych, w tym pedagogiki, psychologii oraz całej sfery kultury i edukacji (Dróżka 2023).

Do zachwiania wartości i znaczenia człowieka może też prowadzić nieustanne obwinianie go o degradację planety, co w konsekwencji wyzwała u ludzi szereg problemów natury egzystencjalnej, zagrażającej zdrowiu przyszłych pokoleń. Pojawiają się zjawiska i procesy w znacznym stopniu degradujące możliwości sprawcze człowieka, w tym m.in. tendencja do skrajnego indywidualizmu i egocentryzmu przeradzającego się w coraz powszechniejsze zjawisko narcyzmu, uważanego za znak epoki (Lasch 2019). Powoduje to zachwianie pozycji wartości społecznych, wspólnotowych, solidarności, których ranga jest jakby z natury przypisana istotom ludzkim.

Życie we współczesnych warunkach, nazywanych często epoką „szoku traźniejszości”, jak wskazuje Douglas Rushkoff (2013), to życie w świecie zdominowanym przez nowe technologie; nie liczy się w nim nic poza „tu”, „teraz” (trudne do osiągnięcia z powodu ich nadmiaru, komplikacji, różnorodności) i „ja”. W epoce późnej nowoczesności narcyzm jest zarówno skutkiem tej epoki, jak też podstawowym rodzajem patologii zachowań (Giddens 2010). Obserwuje się wzrost cech związanych z narcyzmem, m.in. nierealistyczne oczekiwania, niski poziom empatii, skoncentrowanie na sobie (Twenge 2013), co stanowi także podstawę do wyjaśniania ważnych kwestii społecznych, np. malejącą solidarność społeczną, nierówności społeczne, skłonność do uprzedzeń, przewidywanie reakcji na kryzysy (Golec de Zavała 2024).

Współczesny człowiek poszukuje ukojenia swoich lęków nie w duchowym, religijnym wyciszeniu (duchowej transcendencji), ale w terapii, która odnosi się do racjonalnego działania lub naukowych metod. W ten sposób powstaje „człowiek terapeutyczny” (Tworek 2023).

We współczesnym świecie coraz bardziej dostrzegana jest potrzeba głębszej transformacji naszego myślenia na temat natury, klimatu, przyszłości cywilizacji, a także przyszłości człowieka. Szczególnie istotne jest tu rozważenie kluczowych wartości, wśród których należy umieścić dopuszczalny zakres ludzkiej wolności i odpowiedzialności wobec udokumentowanej przez nauki ścisłe utraty bioróżnorodności, zmiany klimatycznej oraz przekraczania granic planetarnych. Należy ponadto rozważyć połączenie z wolnością wartości odpowiedzialności za aktualne i przysze trwanie człowieka na Ziemi oraz jego pozycję i znaczenie, stanowiące zasadnicze ramy określania miejsca człowieka w niepokojących warunkach przyszłego świata.

Zarysowane powyżej problemy w istocie swej dotyczą sfery aksjologii i jej nowych, nigdy wcześniej niespotykanych kontekstów. Zajmują one coraz więcej miejsca w debatach i badaniach w naukach społecznych, zatroskanych kondycją człowieka, jego kultury i wartości, a zwłaszcza młodzieży wobec zmienionych realiów życia i wyzwań w antropocenie. Wielu młodych ludzi przejawia wysoką świadomość i zaangażowaną aktywność proekologiczną, protestują i przeciwstawiają się degradacji środowiska, która zagraża życiu w przyszłości; należy ich wspierać w tym dziele. Jednocześnie niemała część młodzieży, na co wskazują badania (Fijałkowska i in. 2019) i publicystyka (Cieśla 2023) przejawia zachowania lękowe, agresywne, izolacyjne, mówi się nawet o bezsilności, „depresji klimatycznej”, syndromie braku kontaktu z naturą oraz ich licznych negatywnych konsekwencjach dla zdrowia i witalności; widoczne są strategie unikowe i ucieczkowe w zachowania ryzykowne.

Jak sprawić, aby nie stały się one trwałymi elementami ich stylu życia. Jak uświadamiać młodym ludziom, że liczy się człowiek i jego kondycja ludzka. Jak nauczyć ich żyć w niepewności jako ontologicznej cesze współczesnej rzeczywistości. Jak pomóc im w przygotowaniu się na nadchodzące starcie wartości ludzkich (społecznych) i nie – ludzkich, wywodzących się z hiperwirtualnego świata sztucznej inteligencji. Jak wzmocnić w młodych ludziach chwytające się wartości i postawy, jak uczulić ich na manipulacje i fałszywe ideologie?

W dalszych rozważaniach podejmę następujące zagadnienia dotyczące krótkiej charakterystyki antropocenu, zachowań i postaw młodych jako reakcji na realia życia w antropocenie, sprawczości i odpowiedzialności człowieka za kondycję planety jako podstawy dyskursu w naukach społecznych, kultury narcyzmu i jej konsekwencji dla młodzieży oraz charakterystyki wartości uznawanych przez młodzież.

Antropocen – krótka charakterystyka

Pojęcie antropocenu jest uznane i rozumiane przez wiele środowisk naukowych jako „epoka człowieka”, w której, jak pisze Klaus Schwab, „po raz pierwszy w historii świata główną siłą na Ziemi, kształtującą wszystkie podtrzymujące życie systemy, są działania ludzkie” (2018, s. 139). Dogłębnej analizy istoty i znaczenia antropocenu dla wielu wymiarów życia człowieka dokonała filozofka Ewa Bińczyk. Z przeprowadzonych przez nią badań i ustaleń wynika, że pojęcie antropocenu zajmuje aktualnie uwagę specjalistów różnych dyscyplin. Dyskusję na temat intensywności działalności człowieka i jej wpływu na planetę: litosferę, hydrosferę i atmosferę zainicjowali Paul J. Crutzen i Eugene Stoermer oraz John R. McNeill, którzy przyjęli 1950 rok za początek antropocenu i nazwali go „wielkim przyspieszeniem” (Bińczyk 2018, s. 78, 90). Dzisiaj szerokim echem odbija się zagrożenie związane z tzw. szóstym wymieraniem, które wyraża się w przekraczaniu granic planetarnych z uwagi na zmianę klimatyczną, degradację gleb, zakwaszanie oceanów, zakłócenie tempa utraty bioróżnorodności.

Idea antropocenu, jak dowodzi E. Bińczyk, ucieleśnia niemalże wszystkie znane dotąd obawy i niepokoje przypisane do XXI w., w tym dylematy filozoficzne i napięcia aksjologiczne. Stawia tezę, że „wyjątkowość dyskursu antropocenu polega na tym, że równocześnie podważa się tu antropocentryzm i problematyzuje pojęcie natury. Jest to sytuacja trudna pod względem pojęciowym” (2018, s. 14). Dyskurs ten należy zatem pojmować jako jeden z najważniejszych

w XXI w. Autorka dodaje także, że badacze systemów planetarnych, klimatolodzy, socjologowie, filozofowie z mocą argumentują, że potrzebujemy postantropocentrycznej, środowiskowej korekty naszych pojęć i teorii (2018, s. 14 i nast.).

Reakcje na realia życia w antropocenie. Narcyzm, lęki, bezsilność. Zachowania młodych

Z uwagi na rozległość samego pojęcia antropocenu oraz jego znaczenie dla współczesnego świata analizowane kwestie wymagają zarówno gruntownej wiedzy, jak i refleksyjności środowiskowej oraz postawy antycypacyjnej. Tymczasem można zauważyć, że w tym względzie odczuwana jest słaba kondycja człowieka; wielu z nas charakteryzuje krótkowzroczność, a wręcz denializm (to określenie E. Bińczyk oznacza „sceptycyzm wobec zmiany klimatycznej”) (Bińczyk 2018, s. 17). Odczuwany jest marazm, rozczarowanie i bezradność, a jako antidotum na radzenie sobie z tymi trudnościami stosowane jest wyparcie, mające niekorzystny wpływ na kondycję psychofizyczną człowieka, wiedzie bowiem do apatii.

Mechanizm wyparcia wzmocniany jest, zgodnie z ustaleniami Science and Technology Studies (STS) przez kampanie dezinformacyjne, lobbing czy też podważanie ekspertyz oraz konsensusu naukowego. Budowane są wizje upiornej, zagrażającej człowiekowi dramatycznej przyszłości, co dodatkowo wzmocnia i tak trudne do rozstrzygnięcia dylematy aksjologiczne, zwłaszcza przez młodzież (Bińczyk, Derra 2014).

Wraz z warunkami narzucanymi ludzkiemu życiu przez antropocen pogarsza się ogólna kondycja ekonomiczna i społeczno-polityczna wielu społeczeństw. Wzmaga się i tak boleśnie odczuwane dotąd zjawisko głodu i ubóstwa, rodzą się nowe konflikty. Przekłada się to na trudności w realizacji własnych potrzeb, często dotyka nas utrata poczucia bezpieczeństwa.

Rozpatrując niepewność w społeczeństwie z antropoceniem, R. Markowski trafnie zauważa, że „dzisiejsze tempo zmian cywilizacyjno-wynalazkowych (nowe zbędne gadżety, innowacje 2.0, pogoń za nowinkami) jest sprzeczne z istotą gatunkową Człowieka. Nauki bio-psychologiczne nie mają wątpliwości, że współczesny Człowiek nie wytrzyma takiego tempa zmian” (Markowski 2023). Autor twierdzi, że odnotowywane tempo zmian cywilizacyjno-wynalazkowych jest sprzeczne z istotą gatunkową człowieka, a wręcz mu zagraża. Zatem egzystencjalnym nakazem czasów winno być spowolnienie ludzkich działań. Wielu młodych ludzi dotyka niemożność skupienia się na podstawo-

wych czynnościach (np. na czytaniu), są coraz głębiej obrazkowo uzależnieni, a jednocześnie rzadziej zdolni do pogłębionych analiz złożonych procesów społecznych. Radosław Markowski wskazuje ponadto na zgubne nadzieje, jakie pokłada się w zasobach i możliwościach Internetu. Z jednej strony Internet stanowi bowiem wielkie osiągnięcie (choć, jak dowodzą badania, spada zaufanie w możliwość przewidywania i wielką rolę Big data), z drugiej jednak pozbawia człowieka „podmiotowego sprawstwa” (*agency*), wrodzonych zdolności, w tym zdolności do koncentracji oraz kreatywnej interakcji, co szczególnie obserwowane jest u młodzieży (Markowski 2023).

Sprawczość i odpowiedzialność człowieka za kondycję planety
jako temat dyskursu w naukach społecznych

Odpowiedzialność za teraźniejszość i przyszłość planety rozważają m.in. psychologowie, którzy dążą do ustalenia czynników osobowościowych wyznaczających zakres podejmowanej przez ludzi aktywności (bądź jej unikania) na rzecz ochrony klimatu. Uwaga badaczy skoncentrowana jest głównie na aspektach poznawczych i emocjonalnych.

Wyraźne stanowisko zajmują w niniejszym dyskursie psycholodzy środowiskowi. Wskazują oni, że wzmacnianie postaw beczynności na rzecz środowiska wynika z nastawień egoistycznych (niechęci do altruizmu, naturalnej skłonności do optymizmu), hołdowania przekonaniu: „rozwiązanie leży w gestii sił ponadnaturalnych” oraz z siły dotychczasowych nawyków (Gifford 2011). Obserwuje się intensyfikację czynników psychologicznych, tj. uznanie zmiany za niepotrzebną, sprzeczne lub niejasne cele, brak wiedzy, tokenizm (*token* – symbol) jako mechanizm tworzenia pozoru zmiany na lepsze, gdy w rzeczywistości wszystko pozostaje po staremu. Bariery psychologiczne częściowo mogą wyjaśniać lukę między postawą a zachowaniem w dziedzinie zmiany na rzecz klimatu (Vieira i in. 2023), czy też powodować wzmożenie negatywnych uczuć, myśli i emocji, co wpływa na zrównoważony rozwój powstających społeczności (Kori 2023).

Wiedza vs. działanie – aktywność poznawcza oraz zachowania ucieczkowe

Pojawiająca się bierność i zachowania unikowe/ucieczkowe stanowią dobry argument do niezajmowania stanowiska i omijania działania wobec kryzysu klimatycznego, odkładania problemu na później. Wynikające z odczuwanych kryzysów, także egzystencjalnych, poczucie zagrożenia i frustracji łagodzone jest

przez stosowanie najczęściej strategii zaprzeczania i wyparcia – jako przynoszące ulgę w cierpieniu. Uczni, jak np. Jan Hartman, wskazują także, że warunki, w jakich aktualnie żyjemy wzmacniają nihilizm moralny, który idzie w parze z brakiem zaufania do ludzkich zdolności, oraz podejrzliwość co do możliwości wydawania przez człowieka sprawiedliwych ocen w myśl reguły: nie oceniamy, by nie być ocenianym (Hartman 2014).

Znaczenie zmiany klimatu dla podejmowania przez człowieka refleksji nad światem i sobą znajdujemy także w pracach Stephena M. Gardinera. Autor dowodzi, że złożoność zmian klimatu stanowi zasadniczą przeszkodę utrudniającą odkrycie sposobów na rozwiązanie tego globalnego i międzypokoleniowego problemu i wyzwala doskonałą, czyniącą z nas podatnymi na zepsucie burzę moralną (Gardiner 2006), wewnętrzną pustkę i osobiste wypalenie utrudniające działanie na rzecz klimatu.

Cele krótkoterminowe („tu i teraz”) vs. cele długoterminowe.
Aktywność vs. bierność

Realizacja celów wynika z licznych uwarunkowań, które odnosi się do różnych teorii. Na przykład w teorii czynności Tadeusz Tomaszewski (1977, s. 504) podkreśla znaczenie cech celu, w tym realność w sferze osiągnięć, aktywizowanie jednostki oraz wywoływanie u niej zaangażowania emocjonalnego. Przyjmując perspektywę czasu, wyróżnia się cele bliższe i dalsze. Bliższe cele mogą stać się podstawą do celów dalszych (Kuhl, Beckmann 1994). Warto zaznaczyć, że czynniki powodujące osiągnięcie celu/celów tworzą złożone konfiguracje, które ponadto cechują się dużą zmiennością.

Przyjmuje się, że rozumienie przez człowieka zmiany klimatycznej, zagrażającej przyszłym pokoleniom, można uznać za poprawne, czego dowodem są określone codzienne zachowania człowieka. Osobną kwestią są zorganizowane, systematyczne działania na rzecz ochrony klimatu. Te zakresy działań często nie są spójne z posiadaną wiedzą. Co więcej, w przypadku utraty kontroli nad podjętymi zamierzeniami, tym samym nad skutecznością własnych działań, potęgują się emocje negatywne, które nie sprzyjają zmianie zachowania, a dalej stylów życia.

Należy zgodzić się z faktem, że perspektywa „tu i teraz” może zabezpieczać przed odczuwanym niepokojem i lękiem odnoszącym się do zakłócenia w obrębie funkcjonowania człowieka w aktualnej perspektywie, rzadziej natomiast w perspektywie dalszej. Te typowe strategie radzenia sobie z trudnościami,

lękiem, cierpieniem dotyczą także odniesienia do problemów związanych z zakłóceniami klimatu.

Jak dowodzi S.M. Gardiner, w tej kwestii jesteśmy bardzo słabo przygotowani do prowadzenia refleksji oraz nie posiadamy utrwalonych dyspozycji osobowościowych odnośnie do realizacji celów w długiej perspektywie czasowej (2006). Wycofywanie się z podejmowania działań na rzecz unikania katastrofy zagrażającej życiu i przyszłości ludzkiej wyzwała strach, który nie tylko ogranicza działania człowieka, ale także staje się zasadniczym motywem poszukiwania sposobów na przetrwanie.

Na tym tle rodzą się pytania o miejsce człowieka w świecie wyznaczonym niespotykanymi dotąd problemami, jak też o możliwości stanowienia o własnej przyszłości, budowania poczucia sprawczości, nadziei i zaufania do działań wspólnotowych, będących w opozycji do narcystycznej troski o „ja” i pogoni za własnym szczęściem (Lasch 2019, s. 28).

Skupianie się na własnych potrzebach i dążenie do ich zaspokajania odsuwa na dalszy plan uznanie dla dobra wspólnego. Poczucie przynależności do wspólnoty stanowi ważne oparcie w typowych sytuacjach kryzysowych, a także, czego dowodzi ewolucja, w sytuacjach zagrażających trwaniu gatunku ludzkiego. Poczucie wspólnoty we współczesnych warunkach (zrównoważony rozwój, katastrofa klimatyczna) wydaje się szczególnie ważne, jednak zbyt słabo doceniane. Działania na rzecz głębszego dobra – na rzecz przeciwdziałania zmianom klimatycznym – pojmowane jako wyzwania globalne i długofalowe, wymagają głębokiego zaangażowania.

Aktualnie – jak nigdy dotąd – jesteśmy połączeni we wszystkich obszarach naszego życia, co wynika z obecności Industry 4.0. Mamy do dyspozycji, jak dowodzi K. Schwab, dynamicznie rozwijającą się łączność bezprzewodową, sztuczną inteligencję, automatyzację, nanotechnologię, druk 3D, blockchain, automatyczne pojazdy, biotechnologię czy Big data i zaawansowaną technologię (Schwab 2018).

Intensywnie korzystamy także z mediów społecznościowych, komunikatorów, inteligentnych asystentów (aplikacja Apple Siri). Wszystko to ma duże znaczenie nie tylko dla rozwoju gospodarki, ale także dla społeczności lokalnych i dla tożsamości poszczególnych osób. Wymaga ponadto współpracy i determinacji w celu lepszego zrozumienia pojawiających się trendów oraz ciągłego wypracowywania spójnych celów i wartości. Trudno nie zgodzić się z tezą, że złożoność naszych czasów pogłębia nierówności społeczne i poczucie osamotnienia, a jednocześnie wymaga nieustannej adaptacji.

Poczucie osamotnienia pociąga za sobą poważne skutki we wszystkich obszarach naszego życia. Stanowi także podstawę do dokonywania wyborów, przyjęcia lub odrzucenia konkurencyjnych strategii negocjowania globalnego ocieplenia, do których E. Bińczyk (2018, s. 208) zalicza:

1. odrzucanie problemu – jako fałszywe wymysły „ekoterrorystów”;
2. zmiana tematu – odrzucenie tezy i wskazanie przyczyn alternatywnych;
3. ignorowanie faktu, a nawet doszukiwanie się pozytywnych efektów globalnego ocieplenia;
4. rozmydlenie tematu – skupianie się na czynnikach nieważnych;
5. stawianie tezy, że problemu nie da się rozwiązać, odwoływanie się do imperatywu oświeceniowego: „przyszłość sama się ocali”.

W kontekście powyższych ustaleń można stwierdzić, że życie w warunkach stworzonych przez antropocen przyczynia się do wzrostu poczucia zagrożenia, niepokoju, bezradności i lęku.

Warto zatem podjąć dyskusję także nad tym, że skoro idea antropocenu stawia w centrum pytanie o zakres ludzkiej sprawczości i odpowiedzialności, a jak wcześniej wykazano, wyzwalają się odczucia niesprzyjające aktywności człowieka, to jak pogodzić to z powszechnie obezwładniającą młodych ludzi kulturą narcyzmu?

„Co ja mam z tym wszystkim wspólnego?” – kultura narcyzmu i jej konsekwencje dla młodzieży

Poszukiwanie odpowiedzi na powyżej postawione pytanie wymaga odniesienia się do charakterystyki kultury narcyzmu. Kategorię tę opisał Christopher Lasch, definiując kulturę narcyzmu jako zindywidualizowaną i zorientowaną na zaspokajanie hedonistycznych potrzeb jednostki formę działań. Narcyzm jest pochodną kultury konsumpcji oraz niepokojów społecznych, a także upadku autorytetów osobowych i instytucjonalnych, w tym rodziny, której funkcje przejęły inne instytucje.

W rozważaniach dotyczących społecznego charakteru człowieka istotną rolę odegrał Erich Fromm. Jego zdaniem „charakter w dynamicznym rozumieniu psychologii analitycznej – to specyficzna forma, którą przybiera energia ludzka dzięki dynamicznej adaptacji potrzeb ludzkich do specyficznych warunków życia danego społeczeństwa. Z kolei charakter determinuje myślenie, odczuwanie i działanie człowieka” (Fromm 2022, s. 262). Jako psychiczna formacja, w której występuje „nadkompensacja elementarnego braku miłości

własnej”, narcyzm został uznany za ważny element tzw. zaburzeń osobowości, które zajęły miejsce hysterii, i nerwic natręctw, dotychczas uznanych za najpowszechniejsze.

W rozważanym przeze mnie wątku nie tyle jednak chodzi o kwestie zaburzeń osobowości – to należy pozostawić klinicystom – ile o zwrócenie uwagi na znaczenie kultury narcyzmu – jako społecznego i kulturowego fenomenu wpisującego się w tzw. cywilizację wygody (określenie E. Bińczyk) i wysokich roszczeń konsumpcyjnych. Narcyzm cechuje się łatwością w wywieraniu na innych właściwego wrażenia, potrzebą bycia podziwianym (ale jednocześnie wyraża pogardę wobec tych, którzy ulegają manipulacji), niezaspokojonym głodem doświadczeń emocjonalnych, którymi pragnie się wypełnić wewnętrzną pustkę, lękiem przed starzeniem się i śmiercią.

Dzięki posiadanym cechom (pseudowygląd, wyrachowana uwodzicielskość, deprecjonujący nastrój, próżność, przyjmowanie postawy aspołecznej) narcyz osiąga sukces, szczególnie w sytuacjach (instytucjach), w których wysoko ceni się manipulację związkami interpersonalnymi oraz zniechęca do tworzenia osobistych więzi. Wyrażanie aprobaty narcyzowi powoduje, że czuje się on zauważony i może odnotować zwycięstwo (Lasch 2019, s. 31 i nast.).

Jako źródła szerzenia się kultury narcyzmu przyjęto:

- mass media – budują marzenia o sławie oraz intensyfikują brak akceptacji własnej egzystencji jako życia prostego i zwyczajnego. Tworzą iluzję ukojenia wszystkich trosk i kłopotów. W konsekwencji człowiek odczuwa pustkę i rozgoryczenie, oddala się od prawdziwego „self”;
- szkoła – nauka staje się oderwana od życia i praktycznego przygotowania nauczycieli, poziom kształcenia jest coraz niższy, szerzy się wtórny analfabetyzm i nieuctwo. Zmieniają się wymagania rynku pracy, przewiduje się zawody najbardziej podatne na automatyzację / zawody najmniej podatne na automatyzację (Schwab 2018, s. 58);
- rodzina – wzmagają się trudności związane z realizacją fundamentalnych funkcji rodziny, budowaniem autorytetu i transmisji wartości w rodzinie;
- nowy typ relacji – rozwój ruchów feministycznych oraz rewolucja seksualna powodują, że w relacjach międzyosobowych brakuje głębszej więzi, zaznacza się „ucieczka przed uczuciem”, wzmacnia się koncentracja na własnych potrzebach i pragnieniach, także erotycznych, człowiek traktowany jest w sposób instrumentalny, wzmagają się lęk przed starością. Odczuwa się ponadto, że wraz z narastaniem wolności człowiek staje się coraz bardziej osamotniony, odosobniony i przepojony poczuciem swej znikomości i niemocy.

Narcyzm jako kulturowe zaburzenie charakteru człowieka wynika, zdaniem Ch. Lascha, z upadku tradycyjnych wartości i form życia społecznego oraz rozwoju społeczeństw kapitalistycznych. Autor wskazywał ponadto, że człowiek uzależnia się od terapii, do czego odniósł się m.in. Anthony Giddens (2010, s. 244). Terapia, podkreślał A. Giddens, powinna być rozumiana jako metodologia planowania życia, może prowadzić do bierności i uzależnienia, ale może też dawać podstawy do działania i służyć przejmowaniu kontroli – radzenia sobie z trudnymi wydarzeniami ze swojego życia, z problemem budowania i rozwijania satysfakcjonujących relacji z innymi lub z dążeniem do swoich celów.

Trzeba jednak podkreślić, że współcześnie obserwuje się intensywne dążenie do podejmowania różnych działań dla poprawy swojego dobrostanu, dążenia do samorealizacji, pokonywania własnych ograniczeń, oceny jakości relacji z innymi (Wilk 2025). Kwestie te w przeszłości były uznawane za doświadczenia naturalne bądź zarezerwowane dla etyki i religii, dzisiaj natomiast stały się domeną psychologii. Coraz więcej postaw i emocji, uznanych za niedoskonałe bądź nieprawidłowe, należy „przepracować dla odzyskania sprawczości”. Istnieje przekonanie, że w przeszłości lekceważono wpływ różnych trudnych doświadczeń na nasze życie, dzisiaj natomiast wpływ ten jest przeceniany. Wątpliwości budzi także fakt intensywnego utrwalania paradygmatu nieustannego samodoskonalenia i nieustannej mobilizacji. W przypadku braku sukcesu w działaniu winę ponosi lenistwo, złe zarządzanie czasem, prokrastynacja (tendencja do odwlekania, opóźniania lub przekładania czegoś na później, ujawniająca się w różnych dziedzinach życia) (Tworek 2023).

Istotą kultury terapeutycznej jest obsesyjne dążenie do perfekcji i sukcesu, co w połączeniu z kulturą narcystyczną stwarza znakomitą okazję do wzmacniania chciwości, staje się obietnicą osiągnięcia ideału, ale także okazją do zanegowania dobra wspólnego (Tworek 2023).

Dotychczasowe obserwacje uczonych umożliwiły skonstruowanie ogólnej charakterystyki „człowieka psychologicznego naszych czasów – nowego narcyza”:

- jest dreńczony przez poczucie winy, ale także przez lęk,
- stara się odnaleźć sens życia, bez narzucania własnych ocen innym,
- uwolniony od przesądów przeszłości, wątpi nawet w realność swojego istnienia,
- żąda aprobaty i aklamacji, nie ma zaufania do współzawodnictwa, ponieważ nieświadomie wiąże je z niepohamowanym pragnieniem zniszczenia,

- głosi pochwałę współpracy i wysiłku zespołowego, jednocześnie głęboko skrywając antyspołeczne impulsy,
- głosi poszanowanie zasad i przepisów, ale skrycie wierzy, że nie dotyczą jego samego,
- nie stawia granic dla swoich pragnień, nie gromadzi dóbr i zapasów na przyszłość, domaga się natychmiastowego spełnienia i żyje w stanie wiecznie niezaspokojonych pragnień,
- nie interesuje go przyszłość, częściowo interesuje się przeszłością (Lasch 2019, s. 65).

Z badań psycholog Jean M. Twenge (2013) wynika, że w ciągu ostatnich 30 lat liczba osób z cechami narcystycznymi zwiększyła się aż o 30%. W badaniach tych zaobserwowano również wzrost cech związanych z narcyzmem, tj. nierealistyczne oczekiwania, niski poziom empatii, poczucie własnej wartości czy skoncentrowanie na sobie. Na tym tle zasadne staje się zatem pytanie Ch. Lascha (2019, s. 93): na ile kulturowa koncepcja narcyzmu jest strategią umożliwiającą przetrwanie we współczesnym świecie?

Uznawanie wartości przez młodzież jako współczesne wyzwania edukacyjne

W dyskursie nad antropocenem nie pomija się zagadnienia wartości. Przeciwnie, z dużą mocą podkreślana jest wolność jednostki, dobro, zdrowie, odpowiedzialność jako podstawowe komponenty wyznaczające udział młodzieży w konstruowaniu przyszłości własnej i całego społeczeństwa.

W tym miejscu proponuję zatem przyjrzeć się, jakie wartości cenią młodzi ludzie u progu dorosłości. Dla ukazania zagadnienia wykorzystam ustalenia wynikające z badań własnych, których celem było poznanie systemów wartości młodzieży i jej rodziców. Badania te stanowiły ważny wkład w cykliczne autor-skie przedmiotowe badania, prowadzone od 1994 r. do chwili obecnej. Rozpoznanie wartości uznawanych przez przedstawicieli młodszej i starszej generacji pozwoliło uchwycić podobieństwa i różnice w odnoszeniu się do różnych aspektów rzeczywistości (Szempruch i in. 2011).

Na podstawie znajomości systemów wartości młodego pokolenia można przewidywać proces włączania się młodzieży do udziału w życiu społecznym, politycznym i gospodarczym. Dlatego w badaniach zadano uczniom dodatkowe pytania, które mogą kontekstowo wyjaśniać wybory deklarowane przez respondentów. W tym sensie badania własne mają walor nie tylko poznawczy, ale spełniają także cele praktyczne, odniesione mogą być do szerszego kontekstu,

tj. mogą wyznaczać podstawę do planowania/regulacji form życia społecznego w zakresie polityki, w tym szczególnie polityki edukacyjnej.

Podstawę do badań oparłam na założeniach badania wartości autorstwa Mirosława J. Szymańskiego oraz Milтона Rokeacha. Przyjęłam ponadto, na bazie ustaleń Leona Dyczewskiego, Ryszarda Borowicza i Janusza Mariańskiego, że aktualnie hierarchie wartości przyjmują charakter spłaszczony i brak w nich wyraźnych dominant. Założyłam także, że wartości uznawane przez jednostki i grupy społeczne są uwarunkowane poziomem kultury, miejscem w strukturze społecznej, przypisywane są im także uwarunkowania klasowo-warstwowe.

Po pierwsze zastosowano kwestionariusz „100 zdań – 100 opinii”. Jest to narzędzie autorstwa M.J. Szymańskiego, pod względem formalnym wzorowane na narzędziu badawczym „Poglądy młodzieży”, opracowanym przez Krzysztofa Kicińskiego, a wykorzystywanym w badaniach Antoniny Guryckiej (1991), oraz narzędzie do badania preferencji i hierarchii wartości Value Survey Milтона Rokeacha w polskiej adaptacji Piotra Brzozowskiego (Brzozowski 1986, s. 83).

Do analiz zakwalifikowano badania 1055 uczniów oraz 627 rodziców tych uczniów. Badania przeprowadzono w 2017 r. Za teren badań przyjęto szkoły średnie (w tym licea, technika i zasadnicze szkoły zawodowe, wszystkie poza specjalnymi oraz niepublicznymi i dla dorosłych) zlokalizowane w województwie świętokrzyskim. Dane pozyskano z Kuratorium Oświaty w Kielcach. Założono, że badania zostaną przeprowadzone w klasach drugich, w zbiorowości uczniów (badania audytoryjne), a także ich rodziców (badanie par uczeń–rodzic). Badani uczniowie posiadali już określone i ważne z punktu widzenia badań doświadczenia oraz dysponowali ogólną wiedzą o poszczególnych wymiarach życia, umiejętnością jej interpretowania i budowania własnych sądów i ocen na temat poszczególnych składowych rzeczywistości.

Na użytek niniejszego artykułu koncentruję się na porównawczym przybliżeniu wartości badanych uczniów.

Na wstępie należy zaznaczyć, że wartości wyznaczają fundament działań człowieka, służą one także tworzeniu przez jednostkę własnej tożsamości. Należy więc przyjąć, że istnienie wartości w życiu ludzi jest niepodważalne, a każde zaburzenie systemu wartości jednostki (bądź grupy społecznej) skutkuje utratą sensu życia lub niewłaściwym uczestnictwem w życiu wspólnoty (Siemianowski 1993, s. 14).

Rezultaty uzyskane dzięki skali RVS Rokeacha dają podstawę do określania tzw. mocy regulacyjnej poszczególnej wartości. Im wartość położona jest wyżej względem innych, tym większy jest jej wpływ na zachowanie człowieka oraz

większa częstość zachowań związanych z daną wartością. Milton Rokeach pojmuje system wartości jako układ hierarchiczny, tj. „trwałą organizację przekonań o preferowanych sposobach postępowania lub ostatecznych stanach egzystencji, uporządkowanych według względnej ważności” (Brzozowski 1996, s. 4).

Tabela 1. Statystyki rozkładów wartości według RVS w zbiorowości badanych uczniów (N = 1055)

Wartości ostateczne	Me	M	Wartości instrumentalne	Me	M
bezpieczeństwo narodowe	10	10,1	ambitny	6	6,8
bezpieczeństwo rodziny	4	5,3	czysty	9	9,2
dojrzała miłość	7	7,9	intelektualista	10	9,5
ekscytujące życie	12	10,9	kochający	6	7,1
mądrość	7	8,1	kulturalny	9	9,2
poczucie dokonania czegoś	11	10,5	logiczny	11	10,8
pokój na świecie	10	10,0	lojalny	8	8,5
prawdziwa przyjaźń	7	8,0	niezależny	10	9,9
przyjemność	10	9,7	o szerokich horyzontach	11	10,8
równość	10	10,1	obdarzony wyobraźnią	12	11,0
szacunek	7	7,7	odpowiedzialny	8	8,2
świat piękna	14	12,9	odważny	10	9,5
uznanie społeczne	12	11,3	opanowany	11	10,7
wewnętrzna harmonia	11	11,0	posłuszny	13	11,8
wolność	8	8,2	sprawny	12	11,0
wygodne życie	11	10,8	uczciwy	6	7,4

zbawienie	13	12,1	uczynny	9	9,7
zdrowie	4	5,5	wyrozumiały	9	9,5

Na teoretycznej skali od 1 do 18, gdzie 1 – pierwsza, najważniejsza ranga
Me – mediana, M – średnia rang po zaokrągleniu

Źródło: badania własne.

Biorąc pod uwagę wartości średniej (M), w grupie wartości ostatecznych za najważniejsze uczniowie uznali w kolejności: bezpieczeństwo rodziny, zdrowie, szacunek, dojrzałą miłość, prawdziwą przyjaźń, mądrość. Za najmniej ważne z kolei wskazano: równość, wewnętrzną harmonię, uznanie społeczne, zbawienie. Wolność – zgodnie z założeniem M. Rokeacha odnosząca się do niezależności osobistej i wolności wyboru – badani przypisali do 7. pozycji. Oznacza to, że wchodzi ona w zakres wartości centralnych i posiada moc regulacyjną. Na ostatnim miejscu w wyborach badanych uczniów ulokowano świat piękna. Jak wskazują wyniki, interesujące nas zmienne niejako „naruszają” układ wartości wyznaczony kwestionariuszem RVS, na początek przesuwiają takie wartości jak zdrowie, wolność, a na dalszych miejscach lokują bezpieczeństwo narodowe, ale także ekscytujące życie, poczucie dokonania czegoś czy świat piękna. Można więc powiedzieć, że w tej grupie wartości (ostatecznych) na plan pierwszy wysuwają się te, które koncentrują się na społeczeństwie.

W grupie wartości instrumentalnych jest podobnie: na szczycie pojawia się ambitny – jako najwyżej ceniona, a dalej: kochający, uczciwy, odpowiedzialny i lojalny. Z kolei jako najmniej ważne w ocenie młodzieży pojawiają się wartości: o szerokich horyzontach, sprawny, obdarzony wyobraźnią. Za najmniej ważną uczniowie uznali wartość posłuszny. Okazuje się, że wartość odpowiedzialny – w uzupełnieniu: niezawodny, rzetelny – podobnie jak wolność – stanowi wartość centralną, moc regulacyjną i wpisuje się w kontekst wartości odnoszących się do stosunków interpersonalnych (Wojciechowska 2018).

Wnioski wynikające z badań

Biorąc pod uwagę warunki społeczno-kulturowe powodujące szerokoprofilowe zmiany i zmianę porządku – jak twierdzi Piotr Sztompka – niektóre wartości zachowują swoją dotychczasową ważność, ale są też i takie, które na tle dokonujących się zmian tracą na znaczeniu. Wśród czołowych wartości, jakie uznaje młodzież, nadal wymienia się wartości allocentryczne, prospołeczne i przyjem-

nościowe. Układ pozostałych wartości także został w większości zachowany, nie zauważa się znacznego przesunięcia w ich hierarchii.

Obok wartości trwałych, niepoddających się zmianom, pojawiają się też takie, które nieco zmieniły „położenie” względem pozostałych. Przykładem mogą być wartości rodzinne i związane z pracą. Na ocenę tych wartości wpływ mają bezpośrednie doświadczenia badanych oraz interpretacja aktualnych warunków życia.

Wysokie uznanie dla wartości wolności i odpowiedzialności jednoznacznie potwierdza rozumienie wolności w jej pozytywnym znaczeniu, jak też rozumienie istoty odpowiedzialności za własne decyzje i działania.

Trzeba tutaj zaznaczyć, że uzyskane wyniki są zbieżne z rezultatami badań nad wartościami młodzieży innych autorów, m.in. Mirosława J. Szymańskiego (2012), Joanny Smyły (2022), Zuzanny Zbróg (2019), Jana Ciecucha (2007) i Marii Czerwińskiej-Jasiewicz (2005). W przywołanych badaniach zarówno wolność, jak i odpowiedzialność na tle innych wartości osiągnęły wysoką rangę. Obserwuje się ponadto, że młodzież z uznaniem odnosi się do takich wartości jak: rodzina, dojrzała miłość, przyjaźń i mądrość (wartości ostateczne) oraz ambitny, kochający, uczciwy (wartości instrumentalne).

Należy zauważyć, że aktualne warunki życia oferują wiele możliwości, ale także narażają osoby wkraczające w dorosłość na pewne problemy, które niekiedy mogą zupełnie zdeorganizować ich funkcjonowanie na różnych płaszczyznach życia. Konsekwencje nowoczesności, nierzadko rozgrywające się na poziomie tożsamościowym, wpływają na pojawianie się trudności, które wymagają poszukiwania nowych i nieszablonowych możliwości działania. Zasadne wydaje się zatem podjęcie badań, umożliwiających analizę niniejszych wątków w sposób interdyscyplinarny, w powiązaniu z badaniami wartości i stylów życia młodzieży oraz poszerzenie tych zagadnień o aspekty pedagogiczne, psychologiczne i zdrowotne, co planuję zrealizować w kolejnych badaniach.

Uwagi końcowe

Jak przekonuje Ewa Bińczyk, dyskurs na temat antropocenu odgrywa wyjątkową rolę – umożliwia wymianę poglądów między badaczami reprezentującymi wiele dyscyplin nauki (ekologami, prawnikami, etykami, poetami, aktywistami, a najbardziej geologami i klimatologami). Efekty tej dyskusji trudno przecenić. Chodzi bowiem o ustalenie tego, jakiej ludzkości i jakiego społeczeństwa pragniemy, jak również o to, jak rozumiemy człowieczeństwo.

Uwzględnienie przyszłych upiornych, apokaliptycznych, jak pisze Ewa Bińczyk (2018, s. 138–139), warunków życia – katastrofy klimatycznej pociąga za sobą radykalną transformację wielu wymiarów oraz stylów życia.

Dotychczasowe działania w skali globalnej skupiały się głównie na geoinżynierii, polityce energetycznej, wzroście PKB, dzisiaj natomiast uwaga powinna być dodatkowo skoncentrowana na aksjologicznym wymiarze życia ludzkiego.

Refleksja nad warunkami długofalowego wsparcia młodzieży w budowaniu własnej aksjologii (rozumieniu wolności, odpowiedzialności, zdrowia i innych wartości) jest obowiązkiem współczesnej edukacji i nauk z nią związanych. Ogromnym wyzwaniem dla humanistów stają się działania skoncentrowane na utrwalaniu wartości ludzkich, ponieważ człowiek jest filarem i kreatorem przyszłości, a działania ludzkie są, zdaniem K. Schwaba (s. 139 i nast.), główną siłą na Ziemi kształtującą wszystkie podtrzymujące życie systemy. Osobnym zadaniem staje się dyskurs wokół wartości nieludzkich, które charakteryzują czwartą rewolucję przemysłową (Industry 4.0) – sztuczna inteligencja i inne wcześniej omówione, których skutki trudno przewidzieć.

Z troską o przyszłe pokolenia należy wyrazić przesłanie, aby wartości i etyka pozostały w centrum naszego jednostkowego i zbiorowego zachowania oraz systemów, które je wspierają. Wymagane jest poszerzenie perspektywy od tolerancji i szacunku, po troskę, współczucie i otwartość na innych.

Propozycje dla edukacji. Anthony'ego Giddensa „polityka życia”

Anthony Giddens (2010, s. 292) pisał: „Polityka życia jest to polityka samorealizacji w refleksyjnie uporządkowanym środowisku, gdzie refleksyjność wiąże tożsamość i ciało jednostki z systemami o zasięgu globalnym”.

Rdzeniem tak rozumianej polityki życia są wizje i postawy prowadzące do podmiotowych decyzji życiowych. Dla przykładu można je ująć następująco:

- człowiek ma tak żyć, by myślał, że po nim będą też żyć inni ludzie,
- ekologia to osobiste zdrowie,
- samorealizacja jest dążeniem do równowagi między szansą a ryzykiem,
- człowiek posiada sumienie,
- przebieg życia to seria przeżyć z wyboru lub z konieczności, z utratą bądź z zyskiem itp.

Życie człowieka w nowoczesności, jego nowa samorealizacja wymaga też ustosunkowania się do następujących centralnych zagadnień życia: obowiązki ludzi względem natury, zasady etyki środowiskowej, prawa dzieci nienarodzonych, prawa płodu, zasady etyczne inżynierii genetycznej, granice innowacji

naukowo-technicznych, granice użycia przemocy w rozwiązywaniu konfliktów, prawa jednostki względem swego ciała, różnice płciowe – jakie (i czy) powinno się zachować, prawa zwierząt.

Dbałość o powyższe wartości jest – w ujęciu A. Giddensa – konieczna dla zrównowżenia postępu materialnego i technologicznego. Potrzebna jest odbudowa i kultywowanie zaniedbanej i wypartej przez cywilizację techniczną sfery wartości społecznych, moralnych i duchowych. Przywrócenie i wspieranie tych wartości może się dokonać, na innym już poziomie rozwoju, w perspektywie refleksyjności jako polityki życia (Hejnicka-Bezwińska, Leppert 2005).

Warto zwrócić uwagę także na propozycję Zygmunta Baumana „edukacji trzeciego stopnia”, której misją byłoby przygotowanie dzisiejszych i przyszłych uczniów do życia w epoce niepewności, aby opanowali umiejętności życia w zgodzie z poczuciem niepewności i ambiwalencji. Edukacja ta zakłada dostrzeganie wielu punktów widzenia, odmienności, radzenia sobie bez nieomylnych i godnych zaufania autorytetów. Jest nauką krytycznego i samokrytycznego myślenia oraz odpowiedzialności za dokonane wybory i ich konsekwencje. Tego typu edukacja nie może przebiegać według jednego programu nauczania i kontroli jego wykonania. Potrzebuje ona wielu przecinających się i rywalizujących programów i wydarzeń (Bauman 2008, s. 169).

Podjęte w niniejszym tekście rozważania skłaniają autorkę do sformułowania ważnych pytań. Oto niektóre z nich:

- Jak powinniśmy ukazywać antropocen i zagrożenia z nim związane, aby nie potęgować lęków, niepokojów, nie utrwałać bezradności i bierności?
- Jak motywować młode pokolenie do konsumeryzmu (Bińczyk 2018, s. 161), tj. uruchamiania refleksji na temat nieuniknionych konsekwencji nieograniczonej produkcji i konsumpcji na planecie o kończących się zasobach?
- Jakie działania edukacyjne należy podjąć, aby, jak przekonywał Daniel Goleman (1999), młodzież wzmacniała własne poczucie sprawstwa? Jak wzmacniać dojrzałość emocjonalną, która dopiero w powiązaniu z wiedzą umożliwia osiągnięcie poczucia spełnienia? Czy wystarczy powiększanie zasobów wyłącznie intelektualnych?
- Jak uzasadnić konieczność nowego spojrzenia na pomnażanie możliwości uczenia się człowieka i wykorzystywanie nowych zdobyczy neuronauki i medycyny (fMRI, MEG) dla rozwijania i stosowania różnych rodzajów inteligencji niezbędnych w epoce antropocenu i Industry 4.0 (Schwab 2018), tj. kontekstualnej (to, jak rozumiemy i stosujemy naszą

wiedzę), emocjonalnej (to, jak przetwarzamy), inspirowanej (to, jak używamy poczucia jednostkowego i wspólnego celu, zaufania oraz innych wartości do powodowania zmian i działania na rzecz wspólnego dobra), fizycznej (to, jak dbamy o nasze osobiste zdrowie i dobrobyt, a także o zdrowie i dobrostan ludzi wokół nas, aby dysponować energią niezbędną do transformacji jednostkowych i zbiorowych).

Zaprezentowane powyżej pytania powinny stanowić pole do szerszej dyskusji z udziałem wszystkich, dla których sprawy odnoszące się do budowania przez człowieka przyszłości, osłabienie dominującej aktualnie tendencji życia chwilą, wydają się szczególnie ważne, ale także wciąż niedokończone.

BIBLIOGRAFIA

- Archer M.S. (2013), *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, przekł. A. Dziuban, Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”.
- Bauman Z. (2008), *Zindywidualizowane społeczeństwo*, Gdańsk: GWP.
- Bińczyk E. (2018), *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*, Warszawa: PWN.
- Bińczyk E., Derra A. (red.) (2014), *Studia nad nauką oraz technologią. Wybór tekstów*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Brzozowski P. (1986), *Polska wersja testu wartości Rokeacha i jej teoretyczne podstawy*, „Przegląd Psychologiczny”, 2, s. 527–540.
- Brzozowski P. (1996), *Skala Wartości (SW). Polska adaptacja Value Survey Milтона Rokeacha. Podręcznik*, Warszawa: PTP.
- Cieciuch J. (2007), *Relacje między systemami wartości a przekonaniem światopoglądowymi w okresie dorastania*, Warszawa: Wydawnictwa UW.
- Cieśla J. (2023), *Mrożące ocieplenie*, „Polityka”, 34 (z 16–22 sierpnia), s. 35–37.
- Czerwińska-Jasiewicz M. (2005), *Koncepcje młodzieży na temat własnego życia – propozycje nowego modelu badań*, „Psychologia Rozwojowa”, 10(4), s. 59–72.
- Dróżka W. (2008), *Generacja wielkiej zmiany. Studium autobiografii średniego pokolenia nauczycieli polskich 2004*, Kielce: Wydawnictwo UJK.
- Dróżka W. (2005), *Refleksyjne orientacje w naukach społecznych a pedagogika ogólna. Przyczynek do dyskusji*, w: *Ewolucja „ogólności” w dyskursach pedagogicznych*, red. T. Hejnicka-Bezwińska, R. Leppert, Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW.
- Dróżka W. (2021), *Refleksyjność nauczyciela wobec wyzwań epoki niepewności*, w: *Obszary (nie)pewności w pracy współczesnego nauczyciela*, red. J.L. Pękala, K. Białożył-Wielonek, Warszawa: Wydawnictwa UW, s. 86–106.
- Dróżka W. (2023), *Wychowanie do człowieczeństwa – jako przesłanie starszego pokolenia nauczycieli – w świetle ich pamiętników 2016*, „Rocznik Pedagogiczny”, 42, s. 13–35.

- Fromm E. (2022), *Ucieczka od wolności*, Kraków: Wydawnictwo vis-a-vis etiuada.
- Gardiner S. (2006), *A perfect moral storm. Climate change, intergenerational ethics and the problem of moral corruption*, „Environmental Values”, 15, s. 397–413, www.journals.sagepub.com (data dostępu: 10.03.2025).
- Giddens A. (2010), *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” w społeczeństwie w epoce późnej nowoczesności*, przekł. A. Szulżycka, Warszawa: PWN.
- Gifford R. (2011), *The dragons of inaction. Psychological barriers that limit climate change mitigation and adaptation*, „American Psychologist”, 66(4), s. 290–302, www.researchgate.net (data dostępu: 10.01.2025).
- Golec de Zavala A. (2024), *Psychologia narcyzmu zbiorowego. Spostrzeżenia z teorii tożsamości społecznej*, London: Routledge, www.psycnet.apa.org (data dostępu: 2.01.2025).
- Goleman Z. (1999), *Inteligencja emocjonalna w praktyce. W jaki sposób inteligencja emocjonalna pomaga odnieść sukces zawodowy*, Poznań: Media Rodzina.
- Gurycka A. (1991), *Systemy wartości młodzieży szkół średnich 1978–1988*, „Edukacja”, 2.
- Hamilton C. (2015), *Human destiny in the antropocene*, w: red. C. Hamilton, Ch. Bonneuil, F. Gemenne, *The antropocene and the global environmental crisis. Rethinking modernity in a new epoch*, London–New York: Routledge, s. 32–43.
- Hartman J. (2014), *Nihilizm i relatywizm moralny*, „PRINCIPIA”, 59–60, s. 83–100.
- Hejnicka-Bezwińska T., Leppert R. (red.) (2005), *Ewolucja „ogólności” w dyskursach pedagogicznych*, Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW.
- Kori D.S. (2023), *The psychosocial impact of climate change among smallholder farmers: A potential threat to sustainable development*, „Frontiers in Psychology”, 25(14), www.frontiersin.org (data dostępu: 10.01.2025).
- Kuhl J., Beckmann J. (red.) (1994), *Volition and personality. Action versus state organization*, Gottingen: Hogrefe i Huber Publishers.
- Lasch Ch. (2019), *Kultura narcyzmu*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie SEDNO.
- Markowski R. (2022), *Antropocen a paradygmatyczna zmiana nauk społecznych?*, www.euroreg.uw.edu.pl (data dostępu: 15.12.2024).
- Ostrowska A. (1999), *Styl życia a zdrowie. Z zagadnień promocji zdrowia*, Warszawa: IFiS PAN.
- Ostrowska U. (2021), *Człowieczeństwo jako problem i wyzwanie edukacyjne*, „Roczniki Pedagogiczne”, 13(49), 2, s. 7–32, www.academia.edu (data dostępu: 12.12.2024).
- Raport „Zdrowie i styl życia polskich uczniów” (2019), red. A. Fijałkowska, A. Oblacińska i M. Korzycka, Warszawa: Instytut Matki i Dziecka.
- Rushkoff D. (2013), *Present shock. When everything happens now*, New York: Current, www.bing.com (data dostępu: 12.11.2024).
- Schwab K. (2018), *Czwarta rewolucja przemysłowa*, przekł. A.D. Kamińska, Warszawa: Wydawnictwo Studio Emka.

- Siemianowski A. (1993), *Człowiek a świat wartości*, Gniezno: Gaudentinum.
- Smyła J. (2022), *Wzory przyszłości osobistej i zawodowej młodzieży licealnej – między tradycją a ponowoczesnością*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Szempruch J., Wojciechowska M., Karczewska J. (2011), *Kultura – edukacja. Ciągłość i tendencja zmian*, Kielce: Wydawnictwo Libron.
- Szymański M.J. (2012), *Przemiany wartości w zmieniającym się społeczeństwie*, „Debata Edukacyjna”, 5, s. 5–14.
- Tomaszewski T. (1977), *Psychologia*, Warszawa: PWN.
- Twenge J.M. (2013), *How dare you say narcissism is increasing?*, www.psychology-today.com (data dostępu: 14.11.2024).
- Tworek D. (2023), *Kultura wiecznej terapii*, „Tygodnik Powszechny”, 29, s. 23–25.
- Vieira J., Castro S.L., Souza A.S. (2023), *Psychological barriers moderate the attitude-behavior gap for climate change*, PLoS One, 18(7), www.journals.plos.org (data dostępu: 3.01.2025).
- Wilk E. (2025), *Wszyscy toksyczni*, „Polityka”, 6 (z 5 lutego), s. 12–15.
- Wojciechowska M. (2018), *Wartości młodzieży i jej rodziców: w kręgu refleksji nad edukacją*, Kielce: Wydawnictwo UJK.
- Zbróg Z. (2019), *Wiedza pedagogiczna przyszłych nauczycieli w perspektywie teorii reprezentacji społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.

STRESZCZENIE

Artykuł ma charakter teoretyczno-empiryczny. Ukazuje uwarunkowania wartości na tle charakterystyki epoki antropocenu, w której to epoce zachwianiu ulega miejsce człowieka i jego ludzka kondycja. Odnosi się także do wpływu potężnej ekspansji ponowoczesności, jako najwyższej w dziejach technologicznej modernizacji w każdej dziedzinie życia. Swoisty przymus technologiczny z jednej strony oddala człowieka od natury i jej praw, z drugiej zaś pozbawia człowieka oparcia w kulturze, jaką stworzył i płynących zeń wartości ludzkich. Ponowoczesna modernizacja pozostawia ponadto całe obszary skutków ubocznych: nierówności na różnym podłożu, bieda, wykluczenia na różnym tle, a zwłaszcza w obszarze edukacji.

SŁOWA KLUCZOWE: antropocen, system wartości, młodzież

SUMMARY

The article is theoretical-empirical. It shows the conditions of values against the background of changes in an unstable world, in which the place of man and his human condition are being shaken. It also refers to the influence of the powerful expansion of postmodernity, as the highest technological modernization in history in every area of life. A specific technological coercion, on the one hand, distances man from nature

and its laws, and on the other, deprives man of support in the culture he created and the human values flowing from it. Postmodern modernization also leaves entire areas of side effects: inequality on various grounds, poverty, exclusion on various grounds, and especially in the area of education.

KEYWORDS: anthropocene, value system, youth